

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Таврійський державний агротехнологічний університет
Класичний приватний університет ЗІДМУ

Морарь М.В.

**ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ Й ЕЛІТА:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ
(Політологічний аспект)**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Таврійський державний агротехнологічний
університет
Класичний приватний університет ЗІДМУ

Морарь М.В.

ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ Й ЕЛІТА:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ
(Політологічний аспект)

монографія

Мелітополь
2009

ББК 66.04

УДК 323.39;159.9-05

М 18

Морарь М.В.

Політичні лідери й еліта: історія та сучасність

(Політологічний аспект): монографія – Мелітополь: вид-во редакції

Ваша газета, 2009. – 259 с.

ТДАТУ – ЗІДМУ, 2009

Запропоновану монографію присвячено актуальній у соціально-політичних умовах України проблемі взаємовідносин суб'єктивного та об'єктивного факторів у суспільстві, ролі особистості та еліт у реалізації завдань політичного процесу, що розвивається.

На основі робіт вітчизняних та зарубіжних істориків та політологів, а також власного аналізу сучасних політичних подій, автор дає науковий розгорнутий аналіз особливостей політичного лідерства, процесу формування та реалізації їх повноважень. У динаміці показано зміни в поведінці лідера під впливом соціально-економічних та політичних умов, політичної свідомості мас.

Наукові результати можуть бути корисними для політологів, істориків, державно-політичних кіл та широкого загалу.

Рецензенти:

І.П.Аносов – ректор Мелітопольського державного педагогічного університету, доктор педагогічних наук, професор;

І.В.Срібняк – директор інституту східних мов Київського національного лінгвістичного університету, доктор історичних наук, професор;

Л.М.Сіднев – професор кафедри філософії і соціології Класичного приватного університету ЗІДМУ, доктор філософських наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Таврійської державної агротехнічної академії (протокол №9 від 23.05.2006 р) та Вченою радою Класичного приватного університету ЗІДМУ (протокол № 9 від 28.05.2009 р).

ISBN 978-966-8428-24-7

© М.В.Морарь

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади політологічного дослідження лідерства та еліти	18
Розділ 2. Сучасна українська політична еліта: теоретичний і прикладний аспекти	112
Розділ 3. Об'єктивні та суб'єктивні чинники формування іміджу політичних лідерів та політичних еліт	167
Висновки	239
Література	251

ВСТУП

Політика відіграє велику роль у розвитку суспільства. Від того, яку політику проводить держава, уряд залежать умови життя людей, їх добробут, можливість користування політичними правами і свободами. Політику визначають люди. У будь-якому політичному процесі беруть участь лідери і політичні еліти. Саме вони ухвалюють принципові рішення, що визначають долю народу, країни в цілому. Тому взаємодія особи і політики – одна з актуальних і центральних проблем сучасної історичної і політичної науки.

Сама по собі тема політичних лідерів і еліт в сучасному світі не може залишити байдужим не тільки фахівця, але й будь-яку людину, незалежно від того, в якій країні – вільній чи тоталітарній – їй випало жити. Це пов'язано з тим, що історичне минуле і сьогодення неможливо зрозуміти без урахування того, хто правив і править країною, незалежно від титулу: імператор, генсек чи президент.

Щоправда, є автори, які зосереджуються переважно на позбавлених індивідуальності характеристиках політичних подій та на позбавлених індивідуальності причинах, які обумовлюють процес. На їх думку, особисті детермінанти малоістотні, оскільки дії обумовлені політичним статусом, роллю, соціальними характеристиками, тобто середовищем [1]. І це так. Проте не можна не враховувати вплив особистих якостей суб'єкта владних відносин на політику.

Зрозуміло, історикові набагато зручніше займатися об'єктивними процесами, але як бути тоді з історією "суб'єктивною", а по суті – істинною? Історія, як відзначають багато дослідників, це доля часу, і подібно до людської долі вона завжди суб'єктивна,

варіативна і мінлива [2]. Більше того, це історія людських емоцій і пристрастей, надій і сподівань, думок і вчинків, бо, як писав французький історик Марк Блок, "історія – наука про людей у часі"[3]. Ця думка особливо актуальна сьогодні при аналізі політичних подій, що відбуваються у світі і, зокрема, в Україні.

Вітчизняний політичний процес завжди багато в чому визначався його особистісними складовими. Особистісний чинник був значущим у політиці на всіх етапах розвитку суспільства незалежно від якостей конкретних лідерів, їх переваг і недоліків.

Проте, історіографічний огляд свідчить про те, що в жодній із робіт не ставилося питання про якості, які повинні бути притаманними лідеру, щоб його сприймали не просто як виконавця функції, але як особистість. Справедливо відмітив дослідник Е.Б. Шестопап, що навіть просте перерахування вищих керівників радянських часів: Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв, Андропов, Черненко – показує, що загальна підстава у вигляді політичного режиму ще не означає одноманітності в типі лідерства. Поширена концепція, що трактує лідерство радянської епохи в термінах авторитаризму-тоталітаризму, не дає адекватного пояснення психологічним відмінностям перерахованих політиків. Залишається незрозумілим, чому такими несхожими були роки їх правління, якою мірою причиною відмінностей стали особливості особи, а якою – природа системи [4].

Імена цих лідерів за життя вимовлялися з найбільшим ентузіазмом, навіть обожнюванням, а після – з неприхованою ненавистю і прокляттям. Полеміка навколо них і сьогодні не вщухає, вона далеко не завершена. Нам здаються безпредметними розмови про те, що було б, якби на місці Сталіна або Хрущова була інша людина. Багато імен, знаних зараз, як справедливо

відмітив історик Ю. Поляков, говорять про людей різних, зі своїми перевагами і недоліками. Ніхто не може сказати, як проявила б себе та чи інша людина, опинившись на посаді керівника великої країни. Як повів би він себе на початку свого керівництва? Влада змінює людей, їх ставлення до товаришів, до принципів колективного керівництва [5]. Про це свідчить уся світова історія. Проте, це не означає, що автор даного дослідження робить спробу "обілити" або "реабілітувати" кого-небудь з політичних лідерів. Залишимо право суду і винесення вердикту за історією, а за нами – право на розуміння цієї історії та її персонажів. Як би до них не ставилися сучасні дослідники і політики, як би не оцінювали з позицій сьогодення, політичні лідери реально існували і діяли в абсолютно специфічній економічній, політичній, соціальній та психологічній ситуації. Завдання дослідника полягає в тому, щоб виявити схожість і відмінності типів політичного лідерства, які втілювалися в конкретних історичних особах, визначали їх дії.

Тема ця важка через саму природу такого складного явища як феномен політичного лідерства та еліти. Його вивчення вимагає розгляду предмета одночасно з декількох точок зору: теоретичної, емпіричної, історичної та економічної. Це має дуже велике і принципове значення, оскільки йдеться про проблему взаємин суб'єктивного та об'єктивного чинників у суспільстві, ролі особи та еліт у реалізації завдань політичного процесу, що розвивається.

Особливо актуальною є ця проблема для України. Драма історії України і її народу полягає в тому, що протягом тривалого періоду часу український народ не мав своєї державності. Як народ, він сформувався, перебуваючи у складі Речі Посполитої [6]. Втративши державу, українці втратили свою соціальну і

державно-політичну еліту. Упродовж століть чужі лідери та еліти нав'язували Україні принципи та основи організації життя. Інтереси цих еліт ніколи не збігалися з інтересами українського народу. Незалежність завжди була головним українським політичним постулатом.

Довгим і важким був шлях України до незалежності. Український рух досягав деколи значних успіхів, але й переживав нищівні невдачі. У цього руху були свої лідери - офіційні і неформальні, яскраві і непомітні, у яких також були перемоги і поразки, зльоти і падіння.

Про це красномовно свідчить діяльність і роль політичних лідерів часів Центральної Ради у становленні української державності: Грушевського М.С. - професійного історика, Винниченка В.К. - письменника й одного з ідеологів Української соціал-демократичної робочої партії, Єфремова С.А. - пропагандиста й історика української літератури та української мови, Петлюри С.В. який займався революційною і журналістською діяльністю. На політичну арену української історії вийшли люди різних професій, але одержимі єдиною ідеєю - ідеєю створення української держави [7].

Відомо, що історія не підкоряється логіці шахової гри, хоча окремі фігури на її полі часто вирішували долі народів. Чи були готові українські політичні лідери згуртувати суспільство й реалізувати на практиці ідею незалежності, чи було взаєморозуміння в питаннях практичної політики, чи були використані всі можливості для досягнення поставленої мети? Питання можуть бути й іншими, але головне те, що вони перетворили українське питання на одну з ключових проблем революційного часу.

Історичний аналіз діяльності ЦР показує, що головним питанням для її лідерів було становлення

незалежної України, правда, форми державності змінювалися залежно від політичної ситуації в країні. Про це свідчать і чотири Універсали ЦР. На жаль, усі вони були позбавлені будь-якої цілісної соціально-економічної програми, відкладаючи розв'язання цих питань "на потім".

На наш погляд, у цьому була найзначніша політична помилка лідерів ЦР. Відбувся процес абсолютизації національного питання, що привело лідерів ЦР до забуття соціально-економічних інтересів більшості народу України. Саме тому Центральна Рада поступово втратила підтримку народних мас і практично жодного із прийнятих Універсалів не було втілено в життя.

Причин тому багато, але головне те, що лідери й політична еліта не змогли згуртувати суспільство. Тим більше, що тодішнє українське суспільство не було єдиним у розумінні цілей соціального та національного прогресу й засобів їх реалізації, у ньому активно діяли різні антагоністичні політичні сили [8].

Але лідерам ЦР треба віддати належне: у чомусь вони перевершили самих себе, почавши процес, довести який до кінця були не в змозі. Тут багато чого залежало і від їхнього безпосереднього оточення, команди і, звичайно, від конкретних історичних умов. Але в цілому, вони зробили значний внесок у становлення української державності.

Нелегким був шлях до незалежності України і в роки перебудови. Будь-які спроби демонстрації національної свідомості стримувалися командою В.В. Щербинського, який до осені 1989 р. залишався на посаді першого секретаря ЦК Компартії України.

Складний і драматичний час глибоких суспільних змін кінця 1980-х - початку 90-х років змінив геополітичну карту території колишнього СРСР.

Серпневий заколот 1991 р. у Москві остаточно підірвав довіру до ідеї союзного договору. Еліта національних республік зробила остаточно вибір на користь незалежності. Проголошення і створення самостійної держави стало здійсненням одвічної мрії українського народу.

Сьогодні, вперше за довгі сторіччя історичного буття, доля українців – у їх власних руках. На жаль, Україна, в особі своїх політичних лідерів і еліт, за 15 років незалежності не визначилася остаточно у своїх головних пріоритетах, перебуваючи постійно в політичній конфронтації [9]. Де шукати витoki цих проблем? У нинішній ситуації чи в дореволюційній історії? У чому дійсні причини такої глибокої політичної кризи української влади?

За час перебування при владі президенту Л. Кравчуку непослідовними, половинчатими мірама не вдалося зупинити зростання кризових явищ в економіці. У цих умовах невдоволення народних мас діяльністю Президента і Верховної Ради неухильно зростало і досягло свого піку у червні 1993 р. У цей час під тиском хвиль шахтарських страйків було прийнято рішення про проведення референдуму з питань довіри Президенту та Верховній Раді. Таке рішення не могло швидко вгамувати виведене з рівноваги суспільство. Спробою вирватися з цієї ситуації стало рішення про проведення дострокових виборів Верховної Ради та Президента. У 1994 р. пройшли президентські вибори. Переміг Л. Кучма, який став другим президентом незалежної України.

Період президентства Л. Кучми й відповідної еліти був найбільш складним і суперечливим етапом у розвитку української держави. Були досягнуті певні результати, але разом із тим Україна стала однією з найкримінальніших і найбідніших країн світу. За

статистикою, 8 млн. українців, тобто 60 % всіх працездатних, живуть нижче від межі прожиткового мінімуму, 7 млн. – працюють за кордоном, і за даними ООН Україна займає 4-е місце у світі з еміграції населення [10]. Такий підсумок цієї епохи і ганьба відходу Л.Кучми з Олімпу влади.

Хто винен? Зрозуміло, відповідальність лежить на всій політичній еліті, оскільки вона виявилася занадто слабкою і не могла висунути лідерів загальнонаціонального масштабу, здатних згуртувати суспільство й визначити ясну історичну перспективу розвитку України.

Ці факти свідчать не лише про низький політичний професійний рівень, але й про відсутність патріотизму. Більше того, на наш погляд, багато бід українського суспільства виникають ще через те, що нові представники еліти не відчують себе в першу чергу громадянами, а більше – підприємцями, політиками, банкірами. Наше суспільство різко розділене на соціальні верстви, які за останнє десятиліття перетворилися чи не на кастові структури, які відірвані від суспільства як такого і живуть у власних системах координат. Це призводить до того, що багато відомих політичних діячів не можуть чітко визначити навіть для себе, кого вони представляють – самих себе, державу, свої організації, групи чи клани. Саме тому, на наш погляд, у країні відсутня дієва правова система, а вільні демократичні процедури в значній мірі залишаються фікцією.

Українське суспільство як ніколи політизоване. Яскраві приклади тому – події листопада – грудня 2004 року на Майдані в Києві у зв'язку з виборами Президента України і квітневі 2007 р., пов'язані з підписанням Президентом В. Ющенком указу про дострокове припинення повноважень Верховної Ради та

призначення позачергових парламентських виборів. Правда, у зв'язку з цим слід підкреслити, що Майдан не може і не повинен бути інструментом боротьби за владу в правовій державі. Події, що відбуваються, свідчать про те, що демократична Україна за своєю політичною та правовою культурою, за рівнем сприйняття цінностей правової держави й громадянського суспільства відстала від Заходу навіть більше, ніж в економічній області.

У результаті так званої "помаранчевої революції" лідером України стає В.А. Ющенко. Обіцянки Президента реалізувати на практиці надії українського народу на стабільність, єдність, процвітання, чесну ефективну владу поки що не втілено в життя.

Глибока політична криза, посилена серйозними помилками й прорахунками в галузі економіки, знов загострили проблему визначення мети і засобів подальшого розвитку України. Результати виборів до парламенту країни 2006 р. показали, що політична еліта в черговий раз виявилася слабкою, не змогла висунути лідерів загальнонаціонального масштабу, здатних згуртувати суспільство [11].

Вибори до Верховної Ради 2006 р. ще більше розділили країну, ніж попередні, президентські. У грудні 2004 р. в північно-західній частині України В.Ющенко отримав 81 % голосів, а його опонент - у п'ять разів менше. У південно-східній частині країни співвідношення було протилежним: В. Янукович отримав у 4 рази більше голосів, ніж В. Ющенко - 76 % проти 19 %. Вибори 2006 р. показали схожу картину. Розрив не зменшився: у північно-західній частині "помаранчеві" в цілому отримали в 5,4 разу більше, ніж опоненти (65 % проти 12 %), а в південно-східній, навпаки, "біло-блакитні" в 4,2 разу більше (60 % проти 14 %) [12].

Згідно з дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) головною причиною поділу між двома Українами стало те, що в боротьбі за лідерство політики зіграли на національних почуттях українців. Саме національна ідея розділила країну. Політики пропонували людям рішення наболілих питань, але рішення це було спроектовано на геополітику. На заході, де 29% відсотків проти 26% вважали за краще швидше вилучити російську мову з офіційного спілкування, ніж зробити її другою державною, проголошувався курс на зближення з Європою як альтернатива зближенню з Росією. Результатом цього повинно було б стати зростання добробуту населення. На сході, де лише 3% були проти російської мови, а 61% наполягав на наданні їй статусу другої державної, йшли під прапорами об'єднання з Росією. У цих умовах ніхто не виступив у ролі об'єднувача, кожна політична сила працювала на свою територію. Політичне життя України показує, що нинішні політики – не стратеги, а тактики. Сьогодні, як справедливо відзначає В. Хмелько, такої сили, яка взяла б на себе благородну місію об'єднання, немає [13].

Українське суспільство після виборів 2006 р. не стало єдиним і в розумінні метя соціального і національного прогресу. Про це свідчить кількість місць у Верховній Раді, які отримали партії, що подолали прохідний бар'єр: "Регіони" - 186, БЮТ - 129, "Наша Україна" - 81, соціалісти - 33, комуністи - 21. При розв'язанні питання "хто з ким", отримали чергову політичну кризу, результатом якої було утворення антикризової коаліції, в яку ввійшли "Регіони", соціалісти й комуністи. "Регіони" перемогли на виборах і в боротьбі за парламентську коаліцію. Цілком логічно, що В. Янукович має право бути прем'єром. Президент вчинив відповідно до Конституції країни. Чи зрадив

В. Ющенко ідеали Майдану? Дивлячись що вважати ідеалами.

Після виборів - 2006 р. слово "зрадник" закріпилося в лексиконі багатьох провідних політиків. Це стосується перш за все нового спікера Верховної Ради О. Мороза. Лідер соціалістів вважається одним із політичних довгожителів, що має величезний досвід політичної боротьби та інтриг. О. Мороз, як свідчить його біографія, ніколи не повторював помилок власних і не прощав промахів суперникам. Політичне чуття завжди виручало його у великих політичних іграх упродовж 12 років. Тут доречно нагадати вислів французького політика Шарля Талерана: "Вчасно зрадити - означає передбачити". Перш ніж називати О. Мороза зрадником, треба озирнутися на тих, кого він "зрадив".

Криза української влади носить довготривалий характер. Різні обіцянки про швидке поліпшення справ - це політична міфологія. Суспільство розчароване тим, що відбувається. Роз'єднаність парламенту свідчить про те, що політична еліта не визначилася остаточно у своїх головних пріоритетах, не виробила чітку та ясну програму розвитку країни, незважаючи на те, що економічні програми Партії регіонів і Нашої України однаково ліберальні. У зовнішній політиці відмінності є. Наприклад, Партія регіонів та СПУ завжди вважали, що Україна повинна жити на два фронти: і для Сходу, і для Заходу. На рівні програм у них немає конкретних відмінностей. Проблеми виникають при їх реалізації. Найбільш складне питання про НАТО. Куди йти: у НАТО чи з Росією. Звідки виходить загроза для країни?

Згідно з соціологічним опитуванням, майже половина населення України поняття не має про те, що таке НАТО, які цілі і завдання Альянс ставить перед своїми членами, і які можуть бути наслідки від участі у

блоці для країни [14]. Слід відзначити, що ані крах ОВД, ані розпад СРСР не призвели до розпуску НАТО. Північноатлантичний пакт виявив не лише високий ступінь життєздатності і довів, що може вижити і за умов відсутності супротивника, заради якого він був створений, але й уміння висвітлити ті аспекти своєї діяльності та потенційні можливості, які привертають до нього нових членів.

Загроза Україні - всередині самої країни: постійна конфронтація, боротьба за владу, політична корупція. В історії України все це було: і протистояння, і братовбивчі війни, і боротьба за булаву, - тому політична ситуація, яку ми сьогодні спостерігаємо, - явище зовсім не нове і не унікальне. Слід тільки нагадати, що незнання минулого завжди мстить і мстить жорстоко. Історію не можна судити, її потрібно розуміти.

Тим більше, що наше історичне минуле, незважаючи на весь драматизм долі, відмічене і такими віхами, знецінити значення яких неможливо, не утискаючи при цьому етичне почуття народу.

Об'єктом дослідження обрано політичні погляди, ідеї та оцінки політичного лідерства у світовій та вітчизняній історії політичної думки, основні теорії і концепції лідерства, розроблені політичною наукою, а також узагальнена фігура політичного лідера, сформульована на основі аналізу реальної політичної еліти та політичних лідерів періоду Радянської влади та сучасної незалежної України.

Предметом монографічного дослідження виступає історико-політичний аналіз практичної діяльності політичних лідерів та еліт у різних історичних і соціально-політичних умовах, тенденції й особливості формування й розвитку політичного лідерства в незалежній Україні.

Головна мета – розробка шляхом комплексного історико-психологічного й політологічного аналізу концептуальних характеристик політичного лідерства й еліти з урахуванням загального й особливого в кожному з її частин, формулювання нормативних прогнозів становлення політичних лідерів та еліти, головних напрямів їх діяльності у всіх сферах життя суспільства.

Цій меті підпорядковано завдання дослідження, які полягають в тому, щоб:

- дослідити проблему ролі й місця політичних лідерів та еліти в цілому в історії та зокрема в історії України;

- уточнити поняття “політичні лідери” та “еліта”, охарактеризувавши загальні риси й характерні особливості;

- проаналізувати політичні умови й політичні свободи, за наявності яких формується лідер та еліта;

- на основі історичних фактів дати психологічну характеристику політичного лідерства;

- охарактеризувати соціальні механізми, які призводять до появи еліт, та їх роль в історії;

- дати комплексний аналіз політичних технологій та їх ролі у становленні лідера й формуванні політичної свідомості;

- дати характеристику механізмів висування й формування молодих лідерів у сучасній Україні.

Методологія, методика й інструментарій дослідження визначено відповідно до вимог вітчизняної історичної і політологічної науки, а також з урахуванням досягнень зарубіжної політології.

Наукова новизна роботи визначається положеннями й висновками, одержаними в результаті комплексного аналізу політичних лідерів та еліти і відображається в отриманні таких результатів;

- на основі оригінальних досліджень, а також з урахуванням даних, що містяться в науковій літературі, дається характеристика основних рис політичного лідерства та еліти;

- дається характеристика з урахуванням історико-психологічних чинників нинішніх українських політичних лідерів та еліти, дається прогноз формування лідерів на найближчі роки;

- на основі історичних чинників показано відповідальність лідерів та еліти за долі народу й країни;

- критично проаналізовано сучасні українські політичні технології при формуванні іміджу влади й лідера, даються оригінальні рекомендації;

- у роботі містяться теоретичні положення, які раніше не зустрічалися або були недостатньо обґрунтовані.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути значущими для осмислення ролі еліти в історії, а також використаними на практиці нинішніми і майбутніми політичними лідерами та елітою. Матеріал монографії може стати основою для конкретних політичних досліджень з проблем лідерів та еліти.

Автор висловлює глибоку подяку рецензентам – ректорові Мелітопольського державного педагогічного університету, доктору педагогічних наук, професору Аносову І.П., директору інституту східних мов Київського національного лінгвістичного університету, доктору історичних наук, професору Срібняку І.В., професору кафедри філософії і соціології Класичного приватного університету ЗІДМУ, доктору філософських наук Сідневу Л.М.

Автор також дуже вдячний за висловлені зауваження та побажання своїм колегам з Московського державного інституту міжнародних відносин при МЗС РФ.

ПРИМІТКИ

1. Ковтюх Г.С. Некоторые аспекты политической психологии. – М.:2000, -с.3.
2. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945-1946) – Свободная мысль. -№ 6. – С. 4.
3. Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди / Под общ. ред. А.Т.Кинкулькина. – М.: 1989. – с.3.
4. Шестопад Е.Б. Оценка гражданами личности лидера // Полис = 1997. - № 5. – с. 57.
5. Поляков Ю.А. Исторический процесс многомерен // Страницы истории Советского общества. – М.: 1989. – с. 23.
6. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями. /Сост. И.И.Брояк, в.Ф.Верспек - Донецк:ООО ПКФ «БАО», 2004 - с. 613.
7. Морарь Н.В, Морарь Н.П. Роль политических лидеров в становлении украинской государственности // Науковий вісник Мелитопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. - Випуск3. – Мелитополь, 2004. – с. 114–117.
8. Любовец О.М. Українські партії політичні альтернативи 1917-1920 Років: Монографія. –К.: Основа, 2005. – с. 102-131.
9. Морарь Н.В., Морарь Н.П. Украинская политическая элита: консолидация или вечная схватка// Матеріали Всеукраїнської наукової-практичної Інтернет-конференції 24-26 квітня 2006 року. Київ, 2006 = с. 11-12.
10. Виктор Ющенко: Верю в Украину. Дрогобич, 2004 = с. 36.
11. Морарь Н.В. Політика и политики // Розвиток наукових досліджень 2006.»: Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 27-29 листопада, 2006 р.: - Полтава, 2006 р.: - т. 3. – с. 128
12. Аргументы и факты в Украине, 2006 г, № 28. – с.6.
13. Там же.
14. Аргументы и факты в Украине, 2006г, 39. – с. 6.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛІТИ

*Как трудно бывает
понять, что на уме и в душе
у простого смертного, пока
он не будет испытан как
верховный правитель.*

*Во власти проявляется
человек.*

Софокл «Антигона»

Науковий інтерес до проблеми політичного лідерства був завжди. Античні філософи й історики приділяли велику увагу цій проблемі. Лідери в розумінні Платона, Геродота, Плутарха виступали справжніми творцями історії. Платон зображав лідера як людину, що вирізняється природженою схильністю до знання, любов'ю до істини, рішучим неприйняттям брехні. Її вирізняють скромність, благородство, справедливність, великодушність, духовна досконалість. У діалозі “Політик” він відзначав, що досить з'явитися одній такій особі, яка має у своєму підпорядкуванні державу, і людина ця зробить все те, чому тепер не вірять. Платон також стверджував, що правитель повинен володіти мистецтвом “пасти людей”, як пастух або табунник – мистецтвом пасти волів або коней [1].

Таким чином, уявлення Платона та інших античних мислителів про правителів мали виражений нормативний характер.

На противагу цим уявленням будував свою концепцію Н. Макіавеллі, який переніс проблему політичного лідерства зі сфери уявного в площину реального життя. Він не відштовхувався від

нормативних категорій якостей особистості, але аналізував їх в безпосередньому зв'язку з ситуацією, що склалася, впливом оточення і психологією мас. Аналіз проводив на основі спостережень за реальною поведінкою правителя і його взаєминами з підданими.

Н. Макіавеллі вважав, що політичний лідер - це государ, що об'єднує і представляє все суспільство, використовує будь-які засоби для підтримки громадського порядку і збереження своєї держави.

Аналізуючи на рівні свого історичного часу феномен політичного лідерства, він з'ясував природу, функції і технологію лідерства, а також намагався зрозуміти й обґрунтувати процес завоювання та утримання державної влади. Поведінка людей, відзначав Н. Макіавеллі, визначається двома мотивами: страхом і любов'ю. Їх і повинен використовувати правитель, по можливості поєднуючи обидва мотиви. Для особистої вигоди краще тримати підданих у страху, проте він не повинен переростати в ненависть, інакше лідера можуть повалити обурені піддані. Крім страху і любові поведінкою людей править честолюбство. Лідеру важливо знати, хто більш честолюбний і тому більш небезпечний для нього як правителя: охочий зберегти те, що має, або той, хто прагне придбати чого у нього немає. Заможними людьми рухас страх втратити те, що вони накопичили, а бідні жадають придбань, щоб стати багатими. Обидва мотиви до влади в рівній мірі порочні. Аморальність не залежить від соціального походження, вона продиктована самою участю в боротьбі за владу.

Говорячи про технології стабільного лідерства, Макіавеллі зводить їх до умілого поєднання засобів заохочення і покарання. Люди мстять, як правило, за легкі образи. Лідер повинен тримати підданих у такому страху, щоб відняти всяку надію на опір. Заохочення

повинні застосовуватися тільки тоді, коли вони виконують своє призначення [2].

Названі практичні поради для правителів, що допускають поєднання хитрості і сили, високо цінували Кромвель, Наполеон.

Внесок Макіавеллі в дослідження політичного лідерства полягає в тому, що він прямо поставив проблему самої влади, а фігура володаря - государя розглядалася в сутнісному прояві. Також він обґрунтував необхідність держави егоїстичною природою людини і потребою її насильницького приборкання.

Новий етап в осмисленні проблеми політичного лідерства пов'язаний з ім'ям Томаса Гоббса. У роботі "Левіафан" він уперше в розгорненій формі поставив проблему законності влади і лідерства в суспільстві. Найголовніше в державному організмі - це влада. Влада, на думку Т. Гоббса, створена в результаті повного відчуження на користь одного або декількох, хто цю владу одержує, а правитель - це людина, яка грає певну роль, залежну від впливу тих, хто його оточує. Отже, тут уперше даються відправні точки сучасних досліджень, співвідношення понять влади і лідерства [3].

Певний інтерес являє волюнтаристська теорія лідерства, авторами якої були Томас Карлейль і Ральдо Уолдо Емерсон. Вони вважали основну масу людей "убогою в усіх відношеннях", яка не здатна нормально існувати без того, що направляє дії лідерів. Тому саме в "строкатому одязі" видатних особистостей виявляється божественне провидіння і творчий початок в історії [4].

Помітний вплив на концепцію лідерства зробив Фрідріх Ніцше. Як відомо, він намагався обґрунтувати необхідність формування вищого біологічного типу людини-лідера, "надлюдину". В уявленнях Ніцше

“надлюдина” не обмежена нормами існуючої моралі, стоїть по той бік добра і зла. Вона може бути жорстокою до звичайних людей і поблажливо-стриманою, доброзичливою у відносинах з рівними собі, з “надлюдьми”. Її відрізняють високі життєві сили і воля до влади. Це сильна, вольова, розвинена і красива особа, що підноситься над людиною так само, як та перевершує мавпу. У концепції Ніцше в “надлюдині” відбилася дарвінівська ідея про еволюцію біологічних видів [5].

Істотний вплив на сучасні концепції політичного лідерства зробив французький соціолог Р. Тард. Він вважав, що більшість населення не здатне до самостійної соціальної творчості і тому єдиним джерелом прогресу суспільства є відкриття, зроблені ініціативними й оригінальними людьми [6].

З традицією, що розглядає лідерів як джерело розвитку, принципово розходиться марксизм. Марксистській суспільствознавчій традиції взагалі притаманний класовий підхід до перетворень. У цьому ключі вона трактує і природу авторитету: спочатку авторитетне все те, що веде через класову боротьбу до забезпечення закономірних перетворень. Політичний лідер виступає тут найбільш послідовним, свідомим і вмілим виразником волі класу. Ф. Енгельс рішуче протестував проти того, щоб першим актом соціальної революції була відміна авторитету. Він вважав, що і прийдешня революція, і якась новостворена політична держава не зможуть обійтися без методів і засобів суто авторитарних, коли одна частина населення нав'язує свою волю іншій його частині. Тим самим політичний авторитет ніби освітлює всі перипетії класових відносин і зникне лише з відмиранням політичної субстанції, тобто коли “суспільні функції втратять свій політичний характер і перетворяться на прості адміністративні

функції, що спостерігають за соціальними інтересами” [7].

Проте в політичній практиці суспільств, що розвивалися на основі марксистських доктрин, перспектива політичного авторитету виявилася іншою: він не поспішав відмирати у міру соціалістичного будівництва, а навпаки, потреба в ньому навіть зростала.

Загальновідомо, що в країнах, які вибрали соціалістичний шлях розвитку, затвердилися тоталітарні й авторитарні режими, в яких не знайшлося місця для політичного плюралізму, опозиції і всіх інших природних атрибутів політичного процесу змагання. Отже, не було потреби в політичних лідерах, здатних висувати силою свого авторитету конструктивні альтернативи офіційній політиці. Натомість послідовно насаджувалася практика “уособлення”, згідно з якою особи, які займають відповідальні посади в управлінських і правлячих структурах, були для підлеглих не посадовцями, а перш за все представниками конкретних суспільних сил - комуністичної партії, робочого класу, народу або всього суспільства [8]. У цей період настільки ігнорувалося поняття лідерства, що навіть енциклопедичні словники давали тільки одне визначення: лідер - керівник політичної партії.

Вивчення літератури з проблем лідерства в соціально-філософському й історико-філософському плані дозволяє зробити висновок про те, що термін “політичний лідер” широко використовується в сучасній політології, але дотепер за ним не закріпилося якое певне значення. Нерідко він ототожнюється з поняттями “керівник”, “вождь”, “правитель”, “глава”. Проте очевидно, що не кожен правитель є лідером в узагальненому вигляді. Можна виділити такі підходи до трактування політичного лідерства:

1. лідерство як різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху вниз, але її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб;

2. лідерство - це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з ухваленням рішень, це керівна посада;

3. лідерство - це вплив на інших людей, але не будь-який вплив, а такий, для якого характерні чотири особливості:

- а) необхідно, щоб вплив був постійним;
- б) керівна дія повинна здійснюватися на всю групу;
- в) політичного лідера відзначає явний пріоритет у впливі;
- г) вплив лідера спирається не на пряме застосування сили, а на авторитет або хоч би визнання правомірності керівництва.

Диктатор, що силою утримує групу в підпорядкуванні, - це не лідер, так само як і терорист або тюремний наглядач не є лідерами.

Політичне лідерство - це особливого роду підприємництво, здійснюване на специфічному ринку, при якому політичні підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої програми, рішення суспільних задач і передбачувані способи їх реалізації на керівні посади. Але така інтерпретація політичного лідерства застосовна головним чином лише до демократичних організацій, держав, партій.

Лідер - це символ спільності і зразок політичної поведінки групи. Він висувається знизу, переважно стихійно, і приймається послідовниками. При авторитарно - бюрократичній системі умови для формування політичних лідерів зводилися нанівець.

Лідер політичний - це або глава держави, або партії, громадської організації, руху. Він повинен

спиратися на вирішальні ланки політичної системи, інакше неможливе його просування політичними сходами до самих її висот. Але в той же час сама політична система не повинна залежати від особистих якостей політичного лідера, його слабкостей і достоїнств [9].

Таким чином, історія вивчення політичного лідерства являє собою приклад дивовижної різноманітності підходів, концептуальних моделей і парадигм, але вона поки що не увінчалася виробленням загальноприйнятої базової теорії. З того часу як американські соціологи Дж. Шеннон і Л. Селічмен виступили із закликом до наукового вивчення цього феномена, і дослідження політичного лідерства оформилися як самостійна область суспільствознавства, минуло півстоліття.

Слід відмітити, що нагальну необхідність наукового вивчення політичного лідерства Л. Селічмен аргументував надзвичайним посиленням влади політичних керівників у 20-му столітті і потребою заповнити прогалини в традиційній демократичній теорії, яка до того часу нехтувала проблемою політичного керівництва, Л. Селічмен намітив низку напрямів майбутніх досліджень, а Дж. Шеннон у своїх роботах проголосив відносини між лідерами і веденими - суттю уряду. Становлення нової дисципліни зайняло приблизно два десятиліття. У цей період з'явився ряд емпіричних досліджень, концептуальна база яких запозичувалися, на перших порах, з традиційних соціологічних доктрин, перш за все з теорії державної влади, теорії еліт (класичні роботи В. Паретто, Г. Моські, Р. Міхельса) і теорії групового лідерства.

Серед публікацій 1950-х - першої половини 1970-х рр. необхідно згадати дві групи праць переважно тих, що вплинули на теоретичну розробку проблеми:

дослідження американського президентства і роботи, присвячені аналізу політичних процесів у країнах, що розвиваються, - які у той час щойно одержали незалежність, - і особливій ролі, яку грали в цих процесах вожді масових визвольних рухів. Великий вплив на формування концептуального апарату і методологічних установок зробили роботи з соціології політичної влади, соціології організацій, деякі філософські, історичні та емпіричні дослідження.

До кінця 1960-х рр. процес оформлення досліджень політичного лідерства в самостійний розділ суспільствознавства був в основному завершений. Це ознаменувалося появою серій монографій і колективних робіт, в яких концепція політичного лідерства зайняла центральне місце. Честолюбні претензії нової сфери знань найяскравіше сформулював Д. Растоу, що запропонував розробити на базі концепції політичного лідерства "новий всеосяжний і динамічний теоретичний погляд на політичний процес в цілому", тобто по суті нову парадигму політичної науки.

У 1970-і роки з'явилися численні нові роботи, де публікувалися і результати регіональних досліджень. У 1977 р. вийшла робота, що претендувала на підбиття підсумків, - монографія Г. Пейджа "Наукове вивчення політичного лідерства" [10]. До початку наступного десятиліття на перший план знов виступили емпіричні дослідження: потрібно було переглянути і систематизувати величезний фактичний матеріал. Це супроводжувалося пошуками нових основ для широких концептуальних узагальнень. Зібрано і проаналізовано великий емпіричний матеріал, але переважно теоретичний. Синтез, схоже, не відбувся.

Серед фахівців немає згоди навіть у питанні початкового визначення політичного лідерства. Одні дослідження розуміють лідерство як вплив, з обмовкою

щодо ступеня величини або характеру цього впливу; інші – як управління, координацію або контроль; треті – як прийняття рішень; четверті згодні визнавати лідерами тільки новаторів (тих, хто “веде вперед”), керівників же, які керують по-старому або приймають хай і виправдані, але не оригінальні рішення, пропонують іменувати якимось інакше.

Немало і таких, хто скептично ставиться до спроб соціологів і політологів вивести “формулу” політичного лідерства і намагається в глибинах підсвідомості і дитячих переживань знайти ключ до розв’язання цієї проблеми.

Історіографічний аналіз політичного лідерства свідчить про те, що автори, як правило, не проводять відмінності між концептуальними визначеннями, що претендують на виявлення і характеристику суті визначуваного феномена, і визначеннями операціональними, покликаними лише ідентифікувати об’єкти для подальшого аналізу. Перші повинні відповісти на питання, що таке лідерство, останні – на питання, хто є лідером. У цьому останньому випадку годиться будь-яка, навіть другого чи третього порядку ознака, лише б вона була достатньо характерною. При таких розбіжностях щодо змісту поняття не доводиться дивуватися з розмаїття і різноманітності спроб охарактеризувати його обсяг. Класифікацій і типологій політичного лідерства запропоновано стільки, що їх, у свою чергу, доводиться якимось класифікувати і типологізувати, щоб уникнути сумбуру. При цьому загальновідомою, хоча зовсім не загальноприйнятою, залишається на сьогодні лише типологія М. Вебера, а точніше типологія, висхідна до М. Вебера, оскільки він запропонував, власне, не теорію типів політичного лідерства, а теорію типів законної влади. Тлумачення ж

веберівської теорії в термінах політичного лідерства - плід діяльності наступних соціологів і політологів.

Вебер, як відомо, стверджував, що основою соціальної і політичної поведінки людини є не застигли класові детермінанти, але живі повнокровні спонукачі: інтереси, цінності і норми конкретного суб'єкта. Він взагалі розумів владу як шанс в рамках наявних соціальних відносин, можливість і здатність, не дивлячись на опір, нав'язати свою волю - все одно, на чому цей шанс будується. Таке розуміння влади дозволяє розглядати її як якийсь капітал, яким у принципі може володіти кожен, тобто суб'єкти влади численні і неповторювані і втілюють самих себе [11].

М. Вебер пропонує розділити потенційних і реальних професійних політиків відповідно до їх мотиваційних систем на дві групи: тих, хто живе для політики, і тих, хто живе за "рахунок" політики і "політикою", і диференційовано ставитися до надання їм владних повноважень, авторитету і можливостей впливати на суспільство. Він також вважав, що покора владі може бути заснована на звичці, емоційній прихильності, матеріальних інтересах або ідеологічних міркуваннях. Проте ні окремо, ні разом узяті ці підстави самі по собі не забезпечують, на його думку, стабільності влади. Для цього потрібний якийсь інтегруючий принцип, яким є віра в законність даної влади, що перетворює просте панування на законну владу. Залежно від того, на чому засновано зазіхання на законність, Вебер розрізняв три ідеальних типи авторитету: раціонально-легальний, традиційний і харизматичний.

Раціонально-легальна влада заснована на правових нормах, які все ж таки теоретично вважаються раціональними. Її основними особливостями Вебер вважав певну стабільність організаційної структури,

гарантованої діючими законами, і розмежування сфер компетенції між особами, які входять до апарату влади, що, у свою чергу, означає розподіл функцій влади, більш-менш сувору регламентацію діяльності з їх виконання і обмеження відповідальності.

Традиційний правитель, за Вебером, також підкоряється певним правилам, хоча за межами власної традиційної сфери компетенції він вільний чинити на власний розсуд. З цієї точки зору харизматичні вожді стоять особно: їх зазіхання носять суто особистий характер, спираються не на зовнішню силу традицій або закону, а на якусь незвичайну особисту якість, яку Вебер називає харизмою. Що це за якість, він безумовно не вказує, зате підкреслює, що для харизматичної влади значення має не стільки власна природа харизматичної якості і реальне володіння нею, скільки віра потенційних послідовників у те, що дана людина такою якістю наділена, і переконання, що це дає їй право володарювати [12]. Веберівська концепція харизматичного лідерства набула великої популярності, швидше, правда, в журналістському, ніж у науковому середовищі, де вона була піддана різноманітній і різнобічній критиці. Разом з тим, типологія політичного лідерства, запропонована М. Вебером, зберегла свою актуальність. Багато політологів і сьогодні спираються на неї при аналізі діяльності різних політичних лідерів, осмисленні феномена лідерства. Підвищений інтерес до його типології пояснюється багатьма причинами, серед яких виділяються наступні. По-перше, в її рамках пояснюється феномен бюрократизації соціального управління і пропонуються засоби її обмеження. По-друге, виділення особливого типу лідерства - харизматичного - в руслі концепції плебісцитної демократії. Творчість М. Вебера в наш час викликає підвищений інтерес з погляду пошуку ефективних

моделей зміни типів політичних режимів, переходу від тоталітаризму до демократії.

Інші класифікації політичних лідерів, залежно від принципу, покладеного в їх основу, можна розділити на шість основних типів: структурні, функціональні, стильові, ситуативні, оцінні та інтегральні. В основу структурних класифікацій політичного лідерства покладено відмінності в його організаційних формах.

Чіткість виділення лідируючих позицій залежить від типу спільноти, яка складає систему, та її взаємин з навколишнім середовищем. У системах з низькою груповою інтеграцією та високим ступенем автономії і свободи різних елементів і рівнів організації, функції лідера слабо виражені. По мірі ж посилення потреб системи і самих людей у складно організованих колективних діях і усвідомлення цих потреб у формі колективних цілей, специфікація функцій лідера та його структурне, інституційне відособлення підвищується.

У малих групах, заснованих на безпосередніх контактах їх членів, інституалізація лідируючих позицій може не відбуватися. Тут на перший план висуваються індивідуальні якості особи, її здатність об'єднувати і вести за собою групу. У великих же об'єднаннях, де ефективність колективних дій залежить від чіткої функціонально-рульової диференціації і спеціалізації, а також оперативності управління та жорсткості підпорядкування, інституалізації і формалізації лідируючих позицій, надання їм порівняно великих владних повноважень є обов'язковим.

З точки зору А. Бенглі, відмінності між типами лідерства обумовлені відмінностями у відносинах, які існують між лідером і групою, а останнє, у свою чергу, обумовлене характером групи. Він виділяє чотири групи лідерів: 1) лідируюча група; 2) бос; 3) демагог; 4) посередник або правитель.